

Up4Diversity

Trainingsmateriaal voor
onderwijsprofessionals om
geweld tegen LGBTIQ+-jongeren
te stoppen en te
voorkomen

Jongeren en jeugdwerkers
inspireren om actieve upstanders
te worden van de preventie van
geweld tegen de LGBTIQ+
gemeenschap in het digitale
tijdperk

Dit ontwerpdocument werd gefinancierd door het programma
Rechten, gelijkheid en burgerschap van de Europese Unie (2014-2020)

REC-RDIS-DISC-AG-2019

Overeenkomst n° 881918 – UP4Diversity.

Module 3.

Inleiding: bijstaanders en hun interventies

"Een leerling wordt gepest of tot slachtoffer gemaakt wanneer hij of zij herhaaldelijk en na verloop van tijd wordt blootgesteld aan negatieve acties van de kant van een of meer andere leerlingen" (Olweus, 1995)

"Pesten is agressief doelgericht gedrag dat een ander individu schaadt binnen de context van een machtsongelijkheid" (Volk, Dane & Marini, 2014)

Pesten is geen recent verschijnsel: of het nu gaat om pesten op school, in de klas of op het schoolplein, pesten is een hardnekkig sociaal probleem met uiteenlopende en langdurige gevolgen¹. Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar pesten werd in de jaren negentig gerichter en richtte zich op de prevalentie van pesten in onderwijscontexten, de negatieve gevolgen voor de slachtoffers van pesten en de rol van de school bij de aanpak van dit probleem². Dit onderzoek heeft aangetoond dat pesten niet onvermijdelijk is en erkent de rol van instellingen en de institutionele cultuur bij het voorkomen en bestrijden van het slachtofferschap van leerlingen. Bovendien wordt steeds meer erkend dat homofoob pesten en intimidatie van LGBTIQ+-personen een aanzienlijk deel van dit verschijnsel uitmaken³.

Op EU-niveau is ook vergelijkend onderzoek verricht om de prevalentie van pesten in kaart te brengen. In het ver-

slag 2020 van het Bureau voor de grondrechten van de Europese Unie (FRA) staat uitdrukkelijk dat uit een vergelijking tussen de enquêteresultaten van 2012 en 2019 blijkt dat LGBTIQ+-personen nog steeds te maken hebben met voortdurende en dagelijkse schendingen van hun mensenrechten⁴. In het verslag wordt ook opgemerkt dat er onvoldoende aanwijzingen zijn dat er voldoende vooruitgang is geboekt bij de bescherming van de LGBTIQ+-gemeenschap, hoewel er in het verslag op wordt gewezen dat het EU-gemiddelde geen recht doet aan belangrijke verschillen tussen de lidstaten.

Een positieve aanwijzing uit de literatuur is **dat de onderwijsgemeenschap (leerkrachten, school-personeel, jongeren, familie) kan worden opgeleid om bondgenoot van de LGBTIQ+-gemeenschap te worden en in te grijpen** in situaties van intimidatie en geweld (5). Meer specifiek is het opleiden van jongeren tot "bijstaanders" tegen LGBTIQ+-geweld een belangrijke stap in het terugdringen van het fenomeen pesten. Dit is een nieuwe terminologie waarmee wordt beoogd de verwarring tussen "bijstaander" en "actieve bijstaander" te omzeilen, aangezien actieve bijstaanders kunnen bijdragen tot de voortzetting van het pestgedrag. De term "bijstaander" verwijst naar personen die tussenbeide komen om de agressieve handelingen te onderbreken of het slachtoffer te steunen. Uit de bestaande literatuur blijkt dat iemand op verschillende manieren een

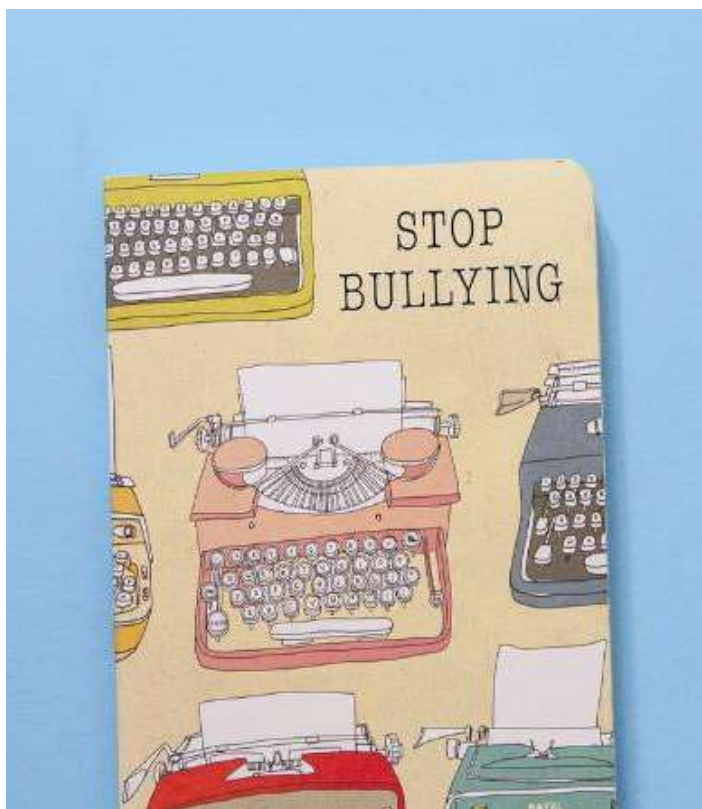
bijstaander kan zijn, afhankelijk van zijn motivatie, mate van moreel redeneren en perceptie van self-efficacy (6).

Deze module richt zich op de verschillende soorten bijstaandersinterventies om gewelddadige handelingen te voorkomen of te onderbreken tegen LGBTQI+-jongeren. De belangrijkste pijlers van de module zijn: 1) de verschillende rollen in peestsituaties; 2) manieren om bijstaanders om te vormen en aan te moedigen om opstanders te worden; en 3) specifieke strategieën en acties met betrekking tot het bevorderen van opstandig gedrag.

De leerdoelstellingen zijn:

1. Begrijpen waarom iedereen zou moeten bijdragen als *upstander*;
2. Verschillende upstander interventies op persoonlijk vlak, als groep en als instelling te leren kennen.

26

Verschillende rollen in peestsituaties

Inzicht in de groepsdynamiek van hoe pesten werkt is de eerste stap om het te overwinnen. Een belangrijk aspect van pesten is het feit dat het in het openbaar plaatsvindt. Net als bij andere sociale overtredingen (stelen, beschadiging van eigendommen, enz.) werkt pesten vanwege de aanwezigheid van getuigen. Onderzoek heeft aangetoond dat pesters weloverwogen zijn in hun keuze van omgeving om het aantal mensen dat hun daden gadeslaat zo groot mogelijk te maken.

Alleen al de aanwezigheid van bijstaanders moedigt hen aan agressiever te zijn om zo bewondering en goedkeuring te krijgen, zelfs met intimidatie (7). Deze beloningen voor de pester kunnen worden versterkt door het gedrag van de bijstaanders, maar ze kunnen ook worden tenietgedaan door hun interventies.

Bijstaander interventies – de interventie van zij die opstanders worden – is een succesvolle actie die dagelijks plaatsvindt, bijvoorbeeld wanneer iemand met een medisch probleem of ongeluk wordt geholpen door mensen in de nabijheid (iemand belt de ambulance, helpt iemand recht te staan, ondersteunt, enz.). Meestal aarzelen mensen niet zo'n situaties. Jammer genoeg is dit moeilijker als het om geweld gaat, en zeker als het gaat om geweld tegen LGBTQ+ jongeren in het onderwijs, vinden jongeren, onderwijzend personeel en de breder gemeenschap het vaak moeilijk tussen te komen.

Recent studies besteden meer aandacht aan de verschillende rollen van zij die niet ingrijpen bij pestgedrag en onderzoeken hoe training bijstaanders kan aanmoedigen om opstanders te worden en zo positief bij te dragen aan het tegengaan van pestgedrag en geweld. Redenen waarom bijstaanders niet ingrijpen zijn, onder andere:

- het bijstaander effect ('iemand anders zal het wel doen')
- geweld normaliseren, als onbelangrijk behandelen: 'het is helemaal niet zo erg'
- verkeerde opvattingen over vriendschap: sommige mensen denken 'als het slachtoffer mijn vriend of vriendin is, grijp ik in, maar als ik hem of haar niet ken, doe ik niets'; of 'als de pester mijn vriend of vriendin is, doe ik niets.'
- verlegen zijn, bang zijn om vernederd te worden of 'een scene te maken'
- niet bereid zijn om medestudenten en vooral pesters sociaal te steunen, uit angst voor een tegenreactie. Die tegenreactie is what we 'Isolerend Gender Geweld (IGG)' noemen in module 4. Dit is een van de hoofdredenen waarom mensen niet ingrijpen: ze willen niet zelf slachtoffer worden.
- gebrek een training en dialoog over wat geweld is, en de gevolgen van zowel bijstaander- als upstandergedrag.
- het gebrek aan duidelijke opties en strategieën.

Bijstaanders kunnen de pester aanmoedigen door gewoon passief getuige te blijven van de pesterijen en een publiek te bieden voor het gebeuren. Maar zij kunnen de pester ook actief aanmoedigen door hun eigen reacties: lachen, beschimpen of zelfs besluiten deel te nemen aan het misbruik door het gedrag van de pester te imiteren. De aanwezigheid van bijstaanders die de pester versterken is in verband gebracht met een ver-

hoogde frequentie van pesten op scholen (10). In het algemeen heeft de onderzoeksliteratuur de volgende soorten bijstaanders geïdentificeerd:

1. Assistenten zijn bijstaanders die de pester direct bijstaan

2. Versterkers zijn deelnemers die lachen en de pestkop aanmoedigen

3. Buitenstaanders of passieve bijstaanders zijn van het incident op de hoogte zijn maar weglopen

4. Upstanders of verdedigers zijn getuigen die zich bewust worden van het incident, opstaan en tussenbeide komen om het slachtoffer te steunen.

Het herkennen van de dynamiek van deze verschillende rollen bij een voorval is belangrijk voor iedereen die het gedrag van de "upstander" wil aanmoedigen of wil begrijpen hoe de andere soorten bijstaanders kunnen worden opgeleid om "upstander" te worden. Daarom moeten opvoeders helpen bij het identificeren van deze rollen en bij het vinden van manieren om positieve interventies te bevorderen. Activiteit 1 is ontworpen om dit doel te bereiken.

Het is belangrijk te begrijpen dat er slechts twee rollen zijn wanneer we getuige zijn van pestgedrag of geweld: we zijn ofwel deel van het probleem (pesters, assistenten, versterkers maar ook passieve bijstaanders die weggijken) of deel van de oplossing (upstanders, verdedigers). We beweren niet dat pesters en bijstaanders hetzelfde zijn, maar niets doen, lost niets op – en draagt op die manier uiteindelijk bij aan pestgedrag en geweld.

ACTIVITEIT 1 – Voorbij de rol van pester

Instructies

1. Leg uit en bespreek de verschillende rollen in een pestincident: pester, gepeste, helper, buitenstaander en opstaander. Professionele begeleiders kunnen voorbeelden geven van eerdere voorvallen van het soort gedrag dat in deze rollen wordt vertoond.
2. Maak etiketkaarten klaar en vraag 6 vrijwilligers om deze rollen op zich te nemen.
3. Kies een scenario (zie hieronder) en vraag vrijwilligers om hun rol uit te voeren. Moedig de vrijwilligers aan om "creatief" te zijn, maar zorg er ook voor dat geen van hen zich te ongemakkelijk voelt in zijn rol. (Een minder veeleisend alternatief is het niet te acteren maar het uit te leggen.)
4. Bedank de deelnemers aan het einde van het toneelstuk en feliciteer hen met hun moed. Ontdoe de deelnemers snel van hun rol door hen te vragen deze 'af te stoffen' en 'af te doen'.
5. Bespreek plenair de verschillende rollen: hoe ze handelden, hoe ze reageerden en hoe ze op elkaar inspeelden, vooral met betrekking tot de rol van pester. Vrijwilligers kunnen uitleggen hoe zij zich voelden bij het spelen van hun rol en de rest van de groep kan reageren op hoe hun dynamiek zich ontwikkelde.
6. Sluit de discussie af met de volgende punten: ten eerste kan het moeilijk zijn om te weten hoe te reageren op een pestincident omdat de bijstaandersrollen niet altijd duidelijk zijn. Ten tweede, erken de verantwoordelijkheid van de bijstaandersrollen en moedig de de-

elnemers aan om kleine stappen te bedenken om een bekrachtiger of passieve bijstaander te veranderen in een opstaander.

Scenario 1

De hoofdrolspelers zitten in een cafetaria. De pestkop merkt een pin op de rugzak van de gepeste. Hij vraagt hem of hij homo is en valt hem lastig. Er kan een variatie in het scenario zijn: de gepeste kan positief antwoorden, negatief herhalen of helemaal niet antwoorden. Ze zullen doorgaan met hetzelfde gedrag, maar de bijstaanders kunnen hun reacties aanpassen. De discussie kan zich toespitsen op de vraag of de reactie van pester een verschil moet maken.

Scenario 2

Na schooltijd wachten de leerlingen om opgehaald te worden door hun ouders. De pestkop vraagt de gepeste waarom hij op verschillende dagen door twee verschillende vrouwen wordt opgehaald. De gepeste zegt dat hij twee moeders heeft. De pester begint hem lastig te vallen.

Van bijstaander naar opstander – Verantwoordelijkheid van de gemeenschap

Zoals eerder gezegd, vindt geweld vaak publiek plaats, zowel online en offline. Bovendien zijn we vaak niet rechtstreeks getuigen van geweld, maar worden we het ons pas later bewust, bijvoorbeeld wanneer iemand het ons verteld, of wanneer we online een eerder geplaatst bericht zien. Op dat moment worden we bijstaanders die een keuze maken: we blijven passief, of we ondernemen iets. Dat geldt niet alleen voor onderwijzend personeel, maar ook voor jongeren en voor de hele onderwijsgemeenschap.

Een deel van het inzicht in de urgentie van het beoefenen en aannemen van een houding van bijstaander in situaties van pesten van, en geweld naar, de LGBT+ gemeenschap, is begrijpen hoe schadelijk het is voor de individuen die het doelwit zijn. Onderzoek heeft uitgewezen dat jongeren uit seksuele minderheidsgroepen vaak het slachtoffer worden van bedreigingen en verwondingen, soms met gebruikmaking van een wapen. Dit heeft geleid tot een hoger percentage voortijdige schoolverlaters onder studenten uit LGBTIQ+-minderheidsgroepen en tot een toename van zelfmoordgedachten (11). In het algemeen hebben deze verschijnselen directe en Deze rapporten bevestigen ook dat niet-ondersteunende reacties van anderen bijdragen tot de internalisering van homofobie, bifobie en transfobie bij LGBTIQ+, wat leidt tot depressie en zelfmoordgedachten.

Wat LGBTIQ+-minderheden schaaft, is niet alleen het pesten, maar ook het gebrek aan reactie of steun van de bijstaanders of getuigen van het pesten. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat het probleem van homofoob pesten en cyberpesten in onderwijsruimten en jeugdorganisaties vroegtijdig moet worden aangepakt om de verspreiding van marginalisering te voorkomen (15). Als bijstaanders passief blijven, neemt de populariteit van de pesters toe. Dit geeft het slachtoffer het foute idee dat iedereen dit gedrag goedkeurt. Wanneer bijstaanders niet reageren wordt het slachtoffer dus tweemaal gekwetst: eerst door het gedrag van de pester, en daarna door het gebrek aan steun. Ze voelen zich alleen, alsof het niemand interesseert: alsof de bijstaanders aan de kant van de pester staan. Ze internaliseren de negatieve houding naar de LGBT+ gemeenschap. Bovendien moedigt het gebrek aan gevolgen pesters enkel aan om hun pestgedrag te herhalen.

Aan de andere kant, is er veel dat we als upstanders kunnen doen. We moeten daarvoor geen helden zijn, of alles

zelf doen. Ons bewust zijn van de positieve gevolgen van upstandergedrag kan bijstaanders aanmoedigen upstanders te worden: ze breken de stilte en maken duidelijk dat geweld niet aanvaardbaar is, dat ze zullen tussenkomen, en dat zo'n gedrag gevolgen heeft. En dat slachtoffers niet alleen zijn.

Het succes van interventies om pesten te overwinnen hangt dus af van de bevordering van een gemeenschapsgevoel en vreedzaam samenleven, zoals dat tot uiting komt in teamwork, de ondertekening van overeenkomsten en verwijzingen door leerlingen naar begrippen als gelijkheid en solidariteit (16). Een andere gemeenschappelijke benadering van deze interventies is het bevorderen van het gevoel van eigenwaarde en empathie van de leerlingen. Empathietraining heeft directe toepassingen voor het terugdringen van pesten en voor het bevorderen van opstandig gedrag (17). Hoge niveaus van empathie bleken ook geassocieerd te zijn met meer verdedigend gedrag¹⁸.

In het algemeen blijkt uit bestaand onderzoek dat pestincidenten kunnen worden **teruggedrongen door een veilig klimaat te scheppen waarin de gepeste personen het gevoel hebben dat er in de gemeenschap wordt gereageerd op misbruik en pesterijen**. Dit kan worden bereikt door "bijstaanders" op te leiden via empathietraining en instrumenten die de schadelijke gevolgen van pesten tot een minimum beperken. Uit onderzoek blijkt immers duidelijk dat verdedigde slachtoffers minder vaak zwaar slachtoffer worden onbeschermden slachtoffers (19).

En een hoger gevoel van eigenwaarde en een hogere status hebben in vergelijking met onverdedigde slachtoffers.

Het doel van activiteit 2 is het kweken van inzicht in hoe pesten werkt (wat doet pijn, wat geneest) en het ontwi-

kkelen van strategieën voor gemeenschaps-acties tegen pesten. Het algemene doel is de deelnemers te laten inzien dat hun reactie ertoe doet en dat de hele gemeenschap de verantwoordelijkheid heeft om op te treden ter bescherming, verdediging en ondersteuning van de slachtoffers van pesten.

ACTIVITEIT 2 – Wat doet pijn, wat geneest

Instructies

1. Verdeel de deelnemers in 2 groepen

2. Vraag groep 1 om vast te stellen wat "pijn doet" in een peestsituatie. Adviseer hen om aantekeningen te maken op kaarten, zodat elke deelnemer 1-2 kaarten heeft. Moedig hen aan om non-verbale, verbale en zelfs gewelddadige handelingen vast te stellen die ze kunnen na doen. Dit laatste kan bijvoorbeeld zijn: doen alsof je iemand bespuugt, duwt, duwt of slaat.

3. Vraag groep 2 om "Wat geneest" in een peestsituatie op te schrijven. Ze moeten raden wat de andere groep heeft opgeschreven en manieren vinden om te reageren. Deze bijstaanderreacties kunnen gericht zijn op de pester of op de ontvanger van het pesten. De groep kan zowel individuele als groepsreacties overwegen.

4. Na het groepswork van ongeveer 15 minuten gaan de twee groepen tegenover elkaar staan en de facilitator gaat tussen de twee groepen staan. Een deelnemer van groep 1 begint met het initiëren van een pestincident gericht aan de begeleider.

De eerste keuze kan een "milde" keuze zijn met de mogelijkheid van escalatie. Een deelnemer uit groep 2 moet

hierop reageren met een van de antwoorden die op de kaartjes staan. De ontvanger van het pesten blijft passief.

5. Een andere deelnemer uit groep 1 gaat door met de pesterijen. Groep 2 denkt na over hun reactie. De oefening gaat verder met het gebruik van nog een paar kaarten.

Discussie

1. Wat leek de meest kwetsende vorm van pesten te zijn? Elke deelnemer, inclusief de facilitator, kan in dit rollenspel zijn gevoelens vanuit zijn eigen perspectief verwoorden. Groep 1 kan ook hun proces bespreken: hoe moeilijk was het om kwetsende handelingen te vinden? Wat was de gemakkelijkste categorie tussen non-verbale, verbale en gewelddadige handelingen?

2. ¿Cómo de apropiada fue la respuesta del Grupo 2? ¿Qué otras respuestas debían aplicarse para sanar los actos violentos? El Grupo 2 también puede debatir el proceso de reflexión sobre estas respuestas de apoyo, tanto en formato individual como grupal.

3. Bekijk de video's en leg uit hoe.

Video's voor verdere discussie:

Don't stand for homophobic bullying o

<https://www.youtube.com/watch?v=lrJxqvalFxm>

<https://www.youtube.com/watch?v=7qmA-rp1FV0>

Hoe je een upstander kan zijn

Er zijn reeds aanwijzingen dat opstaandersinterventies met tieners en universiteitsstudenten doeltreffende instrumenten zijn om bijstaandergedrag te bevorderen. Onderzoek toont aan dat het creëren van een veiliger klimaat, maar ook het trainen van bijstaanders in specifieke bijstaandersprotocollen, het voor jongeren gemakkelijker maakt om als bijstaander te reageren (20). De meeste van deze trainingsinterventies zijn preventief en moedigen jongeren aan om hun eigen toekomstige interventiemethode te plannen (21). De mogelijkheid om na te denken over de eigen reactie als men getuige is van pesten en om een actieplan op te stellen, wordt van cruciaal belang geacht voor het vermogen van jongeren om deze interventie uit te voeren als het nodig wordt. Voorts hebben andere onderzoekers aangetoond dat de aanpak van de verdediging van het slachtoffer een belangrijke factor is en in de opleiding moet worden opgenomen (22). Ten slotte zijn er ook aanwijzingen dat de opleiding van bijstaanders informatie en steun moet omvatten voor het geval zij te maken krijgen met seksuele intimidatie in de tweede graad (Second Order Sexual Harassment, SOSH) (23). SOSH vindt plaats wanneer de bijstaander of de persoon die het slachtoffer probeert te steunen, het doelwit wordt van de pester. In de bijstaandersstraining moet met deze mogelijkheid rekening worden gehouden en moeten jongeren hierop worden voorbereid. Meer details hierover zullen worden ontwikkeld in module 4.

Daarom zijn er twee manieren om upstanderinterventies te ontwerpen: interventies die het slachtoffer steunen en interventies die gericht zijn op het reageren op de pester. Beide zijn belangrijk en kunnen gelijktijdig plaatsvinden.

Ingrijpen en reageren op de pester wordt door de betrokkenen echter vaak als moeilijker ervaren. Tot dusverre waren de bestaande interventies gericht op de verbetering van een aantal vaardigheden of kwaliteiten. Sommige interventies waren gericht op de zelfeffectiviteit van de verdediger (24), andere op het vergroten van het inlevingsvermogen en de anti-pesthouding van de bijstaander (25), terwijl weer andere zich louter richtten op het bevorderen van het bewustzijn van de bijstaandersbenadering (26). Het succes van bijstaander-interventies blijkt over het algemeen uit de bevordering van een gemeenschapsgevoel en vreedzaam samenleven.

Het is van het allergrootste belang dat zowel de opvoeders als de leerlingen worden voorbereid, zodat zij zich zelfverzekerd voelen om op te staan bij pesterijen. Hypothetische scenario's en discussies daarover zijn een effectieve manier gebleken om de kennis, het zelfvertrouwen en het inlevingsvermogen met betrekking tot dergelijke incidenten te vergroten. Het doel van Activiteit 3 is om scenario's te onderzoeken voor het optreden als een bijstaander om a) het slachtoffer van pesterijen te verdedigen en b) de pester te confronteren. Deze interventies zijn gebaseerd op uitvoerbare scenario's met stappen van hoe te reageren in elke situatie. Beide reacties kunnen tegelijkertijd plaatsvinden, afhankelijk van hoe de getuige/bijstaander de situatie beoordeelt.

ACTIVITEIT3 – Hoe een opkomer zijn?

Van bijstaander naar *upstander*

Instructies

1. Bekijk de volgende video over de verschillende manieren om te reageren op een pestincident:

<https://www.stopbullying.gov/prevention/bys-tanders-to-bullying>

2. Concentreer je op de gemarkeerde acties die in de video worden gepresenteerd:

- Verander het onderwerp
- Onderbreek
- Stel gedrag in vraag
- Gebruik humor
- Omarm de verschillen
- Melding maken van pesten/cyberpesten
- Bescherm en wees lief voor anderen
- Betrek anderen bij je reactie

3. Kies een scenario uit de onderstaande lijst en zoek specifieke voorbeelden van hoe je deze bijstaanderreacties kunt illustreren. Wat zeg je bijvoorbeeld om het gedrag van de pester in scenario 1 in twijfel te trekken? Wat doen bijstaanders om te laten zien dat ze onze verschillen respecteren?

Scenario 1

Terwijl uw leerlingen hun weekendnieuws vertellen voordat de les begint, vertelt een van uw leerlingen dat hij/zij naar de Pride Parade is geweest. Een andere leerling zegt onmiddellijk: "Ik heb geen probleem met homo's, maar ik begrijp niet waarom ze zo trots op zichzelf moeten zijn en zelfs door de straten moeten marcheren om dat te laten zien. Ik vind dat er niets is

om trots op te zijn als je homo bent, dat is te veel". Wat zou je doen?

Scenario 2

Je benadert een leerling om hem/haar te vragen waarom hij/zij de laatste tijd zo vaak afwezig is. Hij/zij vertelt je dat hij/zij al een maand wordt gepest. Een bepaalde groep klasgenoten blijft hem/haar uitschelden voor homo en soms duwen ze hem/haar. Wat zou je doen?

Scenario 3

Een leerling vertelt je dat een andere leerling haar tijdens een ruzie "lesbisch" noemde om haar te beledigen. Wat zou je doen?

ACTIVITEIT 4 – Hoe een upstander zijn? De pester confronteren

Instrucciones

Bekijk de volgende video en bespreek het ACT-protocol: Bespreek met de deelnemers hoe het ACT-protocol kan worden toegepast in de verschillende scenario's hieronder.

<https://www.youtube.com/watch?v=wyV60Fm2KxQ>

ACT

Ask: Weten ze wat dat woord betekent? Waren ze van plan kwetsend te zijn? Ken je de implicaties van het misbruik waarvan je net getuige was?

Choose: Een upstander zijn is een keuze. Niets doen of zeggen impliceert dat je het ermee eens bent

Teach: Leer door het voorbeeld hoe je je leven leeft. Ik kan geen upstander zijn als anderen mij niet als zodanig zien.

Scenario 1

Tijdens een literatuurles maakt een leerling een grapje over de seksuele geaardheid van de schrijver. Hoe reageer je daarop?

Scenario 2

Tijdens een literatuurles maakt een leerling een grapje over de seksuele geaardheid van de schrijver. Hoe reageer je daarop?

Scenario 3

Je merkt dat de leerlingen tijdens de godsdienstles opvattingen, normen en waarden tegenkomen die niet verenigbaar zijn met de waarden die je probeert bij te brengen tijdens "Persoonlijk, sociaal en gezondheidsonderwijs".

Tijdens een van je lessen citeert een leerling de les en zegt je dat iedereen moet trouwen en kinderen moet krijgen, omdat hij/zijn anders zijn/haar uiteindelijke doel niet zal bereiken. Wat zou je doen?

Reflectieve vragen:

1. Hoe gemakkelijk/moeilijk is het om op dit scenario te reageren? 2. Welke moeilijkheden kunnen opvoeders/schoolpersoneel/ schoolprofessionals ondervinden wanneer zij bij dergelijke incidenten willen ingrijpen?
2. Waarmee moeten we rekening houden bij een interventie in dergelijke incidenten?
3. Hoe kunnen we beslissen welke stap het meest urgent is bij een interventie?
4. Wat vond je goed aan de interventies die je net hebt gezien/geoefend?

5. Welke aspecten ervan vond je bijzonder nuttig? Wat was volgens jou bijzonder doeltreffend en "werkte"? Zou je iets hebben toegevoegd of iets anders hebben gedaan?

6. Hoe voelden de personen die pesterijen/discriminatie ondervonden zich na deze interventies? Op welke manier werd tegemoet gekomen aan je behoefte aan veiligheid en inclusie? Was er iets waardoor je je meer betrokken of veiliger had kunnen voelen?

7. Zijn de interventies waar we net naar gekeken hebben iets wat je kunt toepassen in je schoolomgeving? Op welke manier?

4. Waar kan je steun vinden om je school inclusiever en veiliger te maken?

33

Green Dot [Groene Stip] Bystander Intervention Programme

De originele doelstelling van het Green Dot Bystander Programme, gelanceerd in 2006 door Dr Dorothy Edwards, was veiligheid op de campussen van universiteiten te promoten. Vandaag, na 15 jaar implementatie en wetenschappelijke evaluatie, vindt het programme z'n weg naar middelbare en lagere scholen. De ambitie van het Green Dot Programme is een bijstaander interventiestrategie aan te leveren die succesvol gebleken is in het voorkomen en beperken van geweld naar personen. Het bouwt op de idee dat niemand alles hoeft te doen, maar dat iedereen iets kan

en moet doen, omdat geweld systematisch gereduceerd kan worden door middel van een gemeenschapsaanpak.

De essentie: een groene stip is een gedrag, een keuze of een actie die veiligheid promoot. Dit in contrast met een rode stip, die gewelddadig of discriminerend gedrag of acties voorstelt. Bedoeling is de 'stippen' binnen een plaats of organisatie te visualiseren – bvb in een middelbare school – en zoveel mogelijk rode stippen door groene stippen te neutraliseren. De aanpak steunt dus zowel op preventie als op resolutie.

De sleutel tot het succes van Green Dot is het integreren van een gemeenschapsaanpak in de cultuur van de organisatie, vooral wat betreft jongerengedrag. Essentieel is de training van 'opiniemakers': jongeren die gezien worden als bepalend voor de toon in de groep. Dit kunnen sporters, klasvertegenwoordigers of anderen zijn, die gerespecteerd worden door hun leeftijdsgenoten. Zij hebben impact als het aankomt op het dissemineren en normaliseren van de bijstaanderinterventies, de nultolerantie en gemeenschapsaanpak, door anderen aan te moedigen hun steentje bij te dragen.

Green Dot betreft de hele gemeenschap, niet enkel leerlingen en hun leerkrachten, in het voorkomen van geweld. In een eerste fase leren instructeurs hoe ze met het hele 'schoolstelsel' kunnen werken en alle relevante personen kunnen betrekken, inclusief ouders, coaches en andere belangrijke en invloedrijke personen.

Er zijn twee types groene stippen, namelijk proactieve en reactieve:

- Proactieve/preventieve groene stippen zijn acties die gevoerd worden niet rond een specifiek incident, maar als algemene strategie die helpt om de basisnormen

- nultolerantie van geweld – vast te leggen, alsook de verwachting dat iedereen iets kan en moet doen om de gemeenschap te beschermen.

Voorbeelden van proactieve Green Dots zijn campagnes op sociale media, het promoten van begrip, bij vrienden polsen hoe het gaat, en het organiseren van green dot sportwedstrijden.

- Reactieve groene stippen bieden een rechtstreeks antwoord op situaties waar onrustwekkend gedrag, of potentieel of effectief geweld wordt geobserveerd – of

die nu wel of niet plaatvinden of plaats zouden kunnen vinden.

Binnen reactieve groene stippen is niet 'een' manier om te handelen: er zijn verschillende opties, zodat mensen kunnen kiezen zonder zichzelf aan nodeloos risico bloot te stellen – dit helpt om ook upstanders te beschermen. Het Green Dot Programme doet dit met de 3 Ds: Direct (dirigeer), Distract (leid af), en Delegate (delegeer). Andere projecten zoals 'Right to Be' (formerly 'Hollaback!'), gebaseerd op het Green Dot Programme, doen er nog twee Ds bij: Document (documenteer) en Delay (vertraag). We leggen hieronder elk van deze strategieën uit aan de hand van voorbeelden. In de meeste gevallen kunnen deze strategieën ook online gebruikt worden.

1. Dirigeer: Ga naast het slachtoffer staan en tegenover de pester. Gebruik je stem. Focus op het slachtoffer, niet op de pester. Allereerst, spreek de pester aan: "We tolereren dit gedrag niet", of "Dit is niet gepast, laat hem/haar met rust". Richt daarna je volledige aandacht op het slachtoffer: vraag hen hoe het met hen gaat, of ze hulp nodig hebben, of ze graag met je mee gaan. Als de pester reageert, negeer hem of haar, en vermijd escalatie. De pester is niet in staat tot dialoog, dus in overleg gaan heeft weinig zin. Voor je kiest voor deze directe aanpak, probeer je de situatie in te schatten: ben jij veilig, is het slachtoffer veilig? Ziet het er naar uit dat de situatie uit de hand gaat lopen? Wil het slachtoffer dat iemand het voor hem/haar opneemt? Als je al deze vragen kan beantwoorden, kan je voor deze directe aanpak kiezen: wees duidelijk en finaal.

2. Leid af: Met de hulp van afleiding kan je de situatie ontwapenen. Een voorbeeld: verander het onderwerp en de toon van het gesprek door iedereen af te leiden.

Doe alsof je een vriend of vriendin bent van het slachtoffer, vraag hoe laat het is, ga rustig tussen hen in staan om afstand te scheppen, vraag het slachtoffer of hij of zij met je mee wil komen, of zeg hen dat iemand hen verwacht.

3. Delegeer: Delegeren staat de bijstaander toe om iemand anders te laten tussenkomen in de situatie. Een voorbeeld: delegeer aan iemand in een positie van autoriteit (leerkrachten, politie, andere volwassenen) of iemand die beter geplaatst is om de situatie te ontmantelen (populaire leerlingen, oudere jongeren, iemand met zeer zelfvertrouwen). Delegeren kan ook betekenen, in het algemeen, dat je meer bijstaanders bij de situatie betreft. Je kan anderen vragen om deel te nemen door vragen te stellen: 'Ik vind dat dit niet kan, zouden we niet helpen?'; of nog algemener: 'Excuseer, deze persoon wordt lastig gevallen, kan u helpen?'.

4. Documenteer: Dit doelt op het documenteren van wat gebeurd is, zodat er bewijs voorhanden is. Documenteren zou nooit de prioriteit mogen zijn: dat blijft nog steeds het tussenkomen zodat pestgedrag of geweld stopgezet wordt, en zodat het slachtoffer geholpen wordt. Manieren om te documenteren – van zodra het slachtoffer hulp krijgt – zijn het opschrijven of filmen van de situatie, het nemen van foto's van de situatie of het scherm (in geval van online pesten). In alle gevallen, zorg dat je het bewijsmateriaal aan het slachtoffer zelf bezorgd, zodat zij hier zelf mee verder kunnen.

5. Vertraag: Troost het slachtoffer na het incident en erken dat het gedrag fout was. Laat hen voelen dat ze dit niet verdienen. Bied aan om te helpen, door een luisterend oor te bieden of door te helpen met het pestgedrag aan te geven.

Deze mogelijkheden bieden professionelen, jongeren, families en/of anderen in de gemeenschap de kans om de volgende stappen te ondernemen:

1. Besef dat er iets mis is, dat pestgedrag of geweld plaatsvindt.
2. Besef dat je best actie onderneemt.
3. Bedenk wat je beste strategie is om eerst en vooral het slachtoffer te beschermen, en dan aan de pester(s) duidelijk te maken dat dit gedrag niet aanvaardbaar is en niet getolereerd zal worden.

Preventieve upstander acties

We willen graag ook professionelen – leerkrachten, jeugdwerkers – specifieke strategieën aanreiken om een cultuur van nultolerantie naar pesten en geweld te bouwen. Dit is een voorproefje van modules 4 en 5, die met kernbegrippen aan de slag gaan en een bredere aanpak uiteenzetten.

Als leerkrachten, vanuit onze bevoorrechte positie, kunnen we de volgende dingen doen:

- Geef expliciet aan dat je een upstander zal zijn 'Ik zal geen pestgedrag of geweld tegen LHBT+ jongeren (of andere) tolereren.'
- Stel jezelf op als beschikbaar en betrouwbaar: 'Je kan me altijd mailen of aanspreken als je met dit soort gedrag geconfronteerd wordt.'
- Leer hen deze strategieën ook aan, en help hen hun vaardigheden verder uit te bouwen
- Wees een voorbeeld: wees een upstander

- Zorg dat je regelmatig de groep de kans geeft om dit te bespreken en om de stilte te breken, zoals in klasverband, aan het begin of einde van lessen.

- Organiseer een dialoog waarin LGBT+ bijstaander interventies bespreekbaar zijn, zoals film forums.

- Beloon upstanders. Laat hen weten dat ze dapper zijn, niet 'klikspanen' (meer hierover in module 4).

Als onderwijsinstelling – zowel school of jeugdgroep – kan je:

- Bijstaander interventie training aanbieden

- Referenties naar bijstaander interventies integreren en het belang van preventie van geweld opnemen in toespraken

- Campagnes en posters met upstander boodschappen en nultolerantie organiseren: 'Als je iets hoort of ziet, doe iets'

- Bekijk de procedures die je instelling volgt en zorg dat je enkel wetenschappelijk onderbouwde strategieën weerhoudt

- Begeleid het creëren van nieuwe normen die door de hele gemeenschap onderschreven worden, met name een nultolerantie van geweld naar LGBT+ jongeren (en anderen)

- Richt een groep op die zich specifiek met deze materie bezighoudt, waarin alle relevante personen een stem hebben

- Maak ruimte voor de oprichting van clubs of studentgroepen tegen geweld, zoals GSAs (Gay-Straight Alliances or Gender and Sexuality Alliances). Dit behandelen we in meer detail in verdere modules.

Het Green Dot Programme begint met een training voor professionals waarin de belangrijkste elementen aan bod komen. Deze cursus van vier modules biedt inzicht om situaties die kunnen ontsporen te herkennen, en om bijstaanders bij te brengen hoe ze bepaalde obstakels – verleghenheid, onbereidheid om het leeftijdsgenoten moeilijk te maken, het geloof dat anderen wel zullen tussenkomen, of angst voor vernedering of het maken van scenes. Tenslotte focussen ze op het verder bouwen van upstander vaardigheden en het bouwen van vertrouwen in het Green Dot programme.

Deze training kan zich dan vertalen in verschillende acties op het niveau van de organisatie of instelling, bijvoorbeeld strategische planning, bijstanders mobilisatie, communicatie en coalities uitbouwen. De onderwijsmaterialen voor studenten bevatten zowel groepsactiviteiten als individuele activiteiten, groepsdiscussies, en video vignettes gemaakt door andere student of de media.

Evaluaties tonen aan dat het Green Dot bijstaander interventie programma een van de meest wetenschappelijk onderbouwde programma's is. Een studie gaf aan dat het zelf-rapportering van seksueel geweld met 50% daalde op deelnemende scholen, en dat zelf-rapportering van geweld – stalking, geweld bij dating, seksueel lastigvallen, en seksueel geweld – met 40% daalde. Een andere studie met meer dan 2,500 deelnemende studenten hoger onderwijs concludeerde dat het horen van een Green Dot toespraak, maar vooral het meedoen aan een Green Dot training, resulteerde in meer upstander acties dan bij studenten die deze ervaring niet hadden. Bijna 50% van de Amerikaanse studenten heeft op z'n minst een Green Dot toespraak gehoord op zijn of haar campus, wat aangeeft hoe succesvol de disseminatie van dit programme ondertussen is.

Om meer te weten:

Coker, A. L., Bush, H. M., Cook-Craig, P. G., DeGue, S. A., Clear, E. R., Brancato, C. J., ... y Recktenwald, E. A. (2017). RCT testing bystander effectiveness to reduce violence. *American journal of preventive medicine*, 52(5), 566-578.

Website van het programme:

<https://alteristic.org/services/green-dot/>

1. Olweus, D. (1995). Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. *Current directions in psychological science*, 4(6), 196-200.
2. Volk, A. A., Dane, A. V., & Marini, Z. A. (2014). What is bullying? A theoretical redefinition. *Developmental Review*, 34(4), 327-343.
3. Olweus, D. (1994). Bullying at school. In *Aggressive behavior* (pp. 97-130). Springer, Boston, MA. Doi: 10.1007/978-1-4757-9116-7_5
4. Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. Jessica Kingsley Publishers.
5. Sharp, S., & Smith, P. (2002). *School bullying: Insights and perspectives*. Routledge.
6. Juvonen, J., & Graham, S. (2014). Bullying in schools: The power of bullies and the plight of victims. *Annual review of psychology*, 65, 159-185. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115030>
7. Kosciw, J. G., Palmer, N. A., Kull, R. M., & Greytak, E. A. (2013). The effect of negative school climate on academic outcomes for LGBT youth and the role of in-school supports. *Journal of School Violence*, 12(1), 45-63. doi.org/10.1080/15388220.2012.732546
8. Olsen, E. O. M., Kann, L., Vivolo-Kantor, A., Kinchen, S., & McManus, T. (2014). School violence and bullying among sexual minority high school students, 2009-2011. *Journal of Adolescent Health*, 55(3), 432-438. doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.03.002

1. Olweus, D. (1995). Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. *Current directions in psychological science*, 4(6), 196–200.
Volk, A. A., Dane, A. V., & Marini, Z. A. (2014). What is bullying? A theoretical redefinition. *Developmental Review*, 34(4), 327–343.
2. Olweus, D. (1994). Bullying at school. In *Aggressive behavior* (pp. 97–130). Springer, Boston, MA. Doi: 10.1007/978-1-4757-9116-7_5
Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. Jessica Kingsley Publishers.
Sharp, S., & Smith, P. (2002). *School bullying: Insights and perspectives*. Routledge.
Juvonen, J., & Graham, S. (2014). Bullying in schools: The power of bullies and the plight of victims. *Annual review of psychology*, 65, 159–185. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115030>
3. Kosciw, J. G., Palmer, N. A., Kull, R. M., & Greytak, E. A. (2013). The effect of negative school climate on academic outcomes for LGBT youth and the role of in-school supports. *Journal of School Violence*, 12(1), 45–63. doi.org/10.1080/15388220.2012.732546
Olsen, E. O. M., Kann, L., Vivolo-Kantor, A., Kinchen, S., & McManus, T. (2014). School violence and bullying among sexual minority high school students, 2009–2011. *Journal of Adolescent Health*, 55(3), 432–438. doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.03.002
4. FRA, Fundamental Rights Agency (2020). A long way to go for LGBTI Equality. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-lgbti-equality-1_en.pdf
5. Della Cioppa, V., O'Neil, A. & Craig, W. (2015). Learning from traditional bullying interventions: A review of research on cyberbullying and best practice. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 61–68. doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.009
Dessel, A. B., Goodman, K. D., & Woodford, M. R. (2017). LGBT discrimination on campus and heterosexual bystanders: Understanding intentions to intervene. *Journal of Diversity in Higher Education*, 10(2), 101–116. doi.org/10.1037/dhe0000015
Villarejo-Carballido, B., Pulido, C. M., de Botton, L., & Serradell, O. (2019). Dialogic Model of Prevention and Resolution of Conflicts: Evidence of the Success of Cyberbullying Prevention in a Primary School in Catalonia. *International journal of environmental research and public health*, 16(6), 918. doi.org/10.3390/ijerph16060918
6. Beer, P., Hawkins, C., Hewitson, D., & Hallett, F. (2019). Perpetrators, victims, bystanders and upstanders: cyberbullying in a special school context. *Support for Learning*, 34(3), 340–356. <https://doi.org/10.1111/1467-9604.12259>
Graeff, E. (2014). Tweens, cyberbullying, and moral reasoning: Separating the upstanders from the bystanders. In *Communication and Information Technologies Annual*. Emerald Group Publishing Limited. doi.org/10.1108/S2050-206020140000008016
Olweus, D., & Limber, S. P. (2010). Bullying in school: evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American journal of Orthopsychiatry*, 80(1), 124. doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01015.x
Shultz, E., Heilman, R., & Hart, K. J. (2014). Cyberbullying: An exploration of bystander behavior and motivation. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 8(4). doi.org/10.5817/CP2014-4-3
7. Salmivalli, C., Voeten, M., & Poskiparta, E. (2011). Bystanders matter: Associations between reinforcing, defending, and the frequency of bullying behavior in classrooms. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 40(5), 668–676. Sutton, J., & Smith, P. K. (1999). Bullying as a group process: An adaptation of the participant role approach. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 25(2), 97–111.
8. Salmivalli, C. (2014). Participant roles in bullying: How can peer bystanders be utilized in interventions?. *Theory Into Practice*, 53(4), 286–292.
Thornberg, R., & Jungert, T. (2013). Bystander behavior in bullying situations: Basic moral sensitivity, moral disengagement and defender self-efficacy. *Journal of adolescence*, 36(3), 475–483.
9. Salmivalli, C. (2014). Participant roles in bullying: How can peer bystanders be utilized in interventions?. *Theory Into Practice*, 53(4), 286–292.
10. Salmivalli, C., Voeten, M., & Poskiparta, E. (2011). Bystanders matter: Associations between reinforcing, defending, and the frequency of bullying behavior in classrooms. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 40(5), 668–676.
11. Bouris, A., Everett, B. G., Heath, R. D., Elsaesser, C. E., & Neilands, T. B. (2016). Effects of victimization and violence on suicidal ideation and behaviors among sexual minority and heterosexual adolescents. *LGBT health*, 3(2), 153–161. doi.org/10.1089/lgbt.2015.0037
12. Almeida, J., Johnson, R. M., Corliss, H. L., Molnar, B. E., & Azrael, D. (2009). Emotional distress among LGBT youth: The influence of perceived discrimination based on sexual orientation. *Journal of youth and adolescence*, 38(7), 1001–1014. doi: 10.1007/s10964-009-9397-9
Bauer, G. R., Scheim, A. I., Pyne, J., Travers, R., & Hammond, R. (2015). Intervenable factors associated with suicide risk in transgender persons: a respondent driven sampling study in Ontario, Canada. *BMC public health*, 15(1), 525. <https://doi.org/10.1186/s12889-015-1867-2>
Brennan, S. L., Irwin, J., Drincic, A., Amoura, N. J., Randall, A., & Smith-Sallans, M. (2017). Relationship among gender-related stress, resilience factors, and mental health in a Midwestern US transgender and gender-nonconforming population. *International Journal of Transgenderism*, 18(4), 433–445. doi.org/10.1080/15532739.2017.1365034
Lick, D. J., Durso, L. E., & Johnson, K. L. (2013). Minority stress and physical health among sexual minorities. *Perspectives on Psychological Science*, 8(5), 521–548. doi.org/10.1177/1745691613497965
Mazrekaj, D., De Witte, K., & Cabus, S. (2020). School outcomes of children raised by same-sex parents: Evidence from administrative panel data. *American Sociological Review*, 85(5), 830–856. <https://doi.org/10.1177/0003122420957249>
Mereish, E. H., O'Leirigh, C., & Bradford, J. B. (2014). Interrelationships between LGBT-based victimization, suicide, and substance use problems in a diverse sample of sexual and gender minorities. *Psychology, health & medicine*, 19(1), 1–13. doi.org/10.1080/13548506.2013.780129
13. For example, Juvonen & Graham, 2014; Kosciw, Palmer, Kull, & Greytak, 2013; Olsen, Kann, Vivolo-Kantor, Kinchen, & McManus, 2014.
14. Poštuvan, V., Podlogar, T., Šedivy, N. Z., & De Leo, D. (2019). Suicidal behaviour among sexual-minority youth: a review of the role of acceptance and support. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 3(3), 190–198. doi.org/10.1016/S2352-4642(18)30400-0

15. Elipe, P., de la Oliva Muñoz, M., & Del Rey, R. (2018). Homophobic bullying and cyberbullying: Study of a silenced problem. *Journal of homosexuality*, 65(5), 672–686. doi.org/10.1080/00918369.2017.1333809
- Rodríguez-Hidalgo, A. J., & Hurtado-Mellado, A. (2019). Prevalence and psychosocial predictors of homophobic victimization among adolescents. *International journal of environmental research and public health*, 16(7), 1243. doi.org/10.3390/ijerph16071243
16. González-Alonso, F., Guillén-Gámez, F. D., & de Castro-Hernández, R. M. (2020). Methodological Analysis of the Effect of an Anti-Bullying Programme in Secondary Education through Communicative Competence: A Pre-Test–Post-Test Study with a Control-Experimental Group. *International journal of environmental research and public health*, 17(9), 3047. doi.org/10.3390/ijerph17093047
- Ortega, R., Del Rey, R., & Mora-Merchán, J. A. (2004). SAVE model: An anti-bullying intervention in Spain. *Bullying in schools: How successful can interventions be*, 167–186.
17. Vera, E., Hill, L. & Daskalova, P. (2018). Promoting Upstanding Behavior in Youth: A Proposed Model. *The Journal of Early Adolescence*, 39(7), 1020–1049. Doi: 10.1177/0272431618798514
18. Nickerson, A. B., Aloe, A. M., & Werth, J. M. (2015). The relation of empathy and defending in bullying: A meta-analytic investigation. *School Psychology Review*, 44, 372–390. https://doi.org/10.17105/spr-15-0035.1
19. Sainio, M., Veenstra, M., Huising, G. & Salmivalli, C. (2010). "Victims and their defenders: A dyadic approach," *International Journal of Behavioral Development*, 35(2):144–151. DOI: 10.1177/0165025410378068
20. Farley, J., Gallagher, J., & Richardson Bruna, K. (2020). Disrupting narrow conceptions of justice: Exploring and expanding 'bullying' and 'upstanding' in a university honors course. *Education, Citizenship and Social Justice*, 15(3), 258–273. doi.org/10.1177/1746197919853808
- Gorrotxategi, M. P., Ozamiz-Etxebarria, N., Jiménez-Etxebarria, E., & Cornelius-White, J. H. (2020). Improvement in gender and transgender knowledge in university students through the Creative Factory methodology. *Frontiers in Psychology*, 11, 367. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00367
- Ortega, R., Del Rey, R., & Mora-Merchán, J. A. (2004). SAVE model: An anti-bullying intervention in Spain. *Bullying in schools: How successful can interventions be*, 167–186.
21. See, for example, Banyard, Moynihan & Plante, 2007; Gorrotxategi, Ozamiz-Etxebarria, Jiménez-Etxebarria & Cornelius-White, 2020; Ortega, Del Rey & Mora-Merchán, 2004.
22. Sarmiento, A., Herrera-López, M., & Zych, I. (2019). Is cyberbullying a group process? Online and offline bystanders of cyberbullying act as defenders, reinforcers and outsiders. *Computers in Human Behavior*, 99, 328–334. doi.org/10.1016/j.chb.2019.05.037
23. Vidu, A., Valls, R., Puigvert, L., Melgar, P., & Joanpere, M. (2017). Second Order of Sexual Harassment – SOSH. *Multidisciplinary Journal of Educational Research*, 7(1), 1–26. doi: 10.17583/remie.2017.2505
24. Abbott, N., Cameron, L., & Thompson, J. (2020). Evaluating the impact of a defender role-play intervention on adolescent's defender intentions and responses towards name-calling. *School psychology international*, 41(2), 154–169. DOI: doi.org/10.1111/cdep.12253
25. Williford, A., Elledge, L. C., Boulton, A. J., DePaolis, K. J., Little, T. D., & Salmivalli, C. (2013). Effects of the KiVa antibullying program on cyberbullying and cybervictimization frequency among Finnish youth. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 42(6), 820–833.
26. Sundstrom, B., Ferrara, M., DeMaria, A. L., Gabel, C., Booth, K., & Cabot, J. (2018). It's your place: Development and evaluation of an evidence-based bystander intervention campaign. *Health communication*, 33(9), 1141–1150.